

Rada Konferencji Episkopatu Polski ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek

WSKAZANIA DLA DUSZPASTERSTWA PIELGRZYMÓW

I. Wprowadzenie

II. Definicja pielgrzymki

III. Teologiczne podstawy duszpasterstwa pielgrzymów

IV. Cele i wartości pielgrzymowania

V. Nieprawidłowe sytuacje podczas pielgrzymek

VI. Organizacja duszpasterstwa pielgrzymkowego w Kościele

VII. Miejsca i formy realizacji duszpasterstwa pielgrzymów

Etapy (stacje) pielgrzymki

Przygotowanie pielgrzymki

Inauguracja drogi pielgrzymkowej

Droga

Nawiedzenie miejsca świętego

Droga powrotna

Duszpasterstwo po powrocie z pielgrzymki

VIII. Wybrane praktyczne reguły dla pielgrzymów i organizatorów

Zasady dla pielgrzymów

Podstawowe wyposażenie pielgrzyma

Wytyczne dla organizatorów

Podstawowe wyposażenie organizatora

Aneks

I. Syntetyczny schemat duszpasterstwa „osób w drodze” w odniesieniu do pielgrzymów

II. Tabela ilustrująca najważniejsze stacje (etapy) pielgrzymki i realizacji duszpasterstwa pielgrzymów

III. Teksty przydatne dla duszpasterstwa pielgrzymów

A. Dokumenty kościelne

B. Literatura

C. Przydatne linki internetowe

I. Wprowadzenie

1. Pielgrzymowanie stanowi formę religijną praktykę znaną niemal od zarania ludzkości. Jest ono spotykane w wielu religiach świata. Stary Testament zobowiązywał każdego Izraelitę do odbywania pielgrzymek. Podobny nakaz istnieje w niektórych religiach. Kościół katolicki nie nakazuje pielgrzymek, jednakże zachęca do ich odbywania, jako środka sprzyjającego umacnianiu wiary i rozwojowi pobożności¹.

Publikowane *Wskazania* są praktyczną aplikacją, do sytuacji Kościoła w Polsce, dokumentów wydanych przez Stolicę Apostolską dotyczących ogólnych zasad duszpasterstwa wśród pielgrzymów, zwłaszcza Papieskiej Rady ds. Migracji i Podróżnych *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu Roku 2000*² oraz *Sanktuarium: pamięć, obecność i prorocтво Boga żywego*³. Mają one za zadanie pomoc wszystkim osobom i instytucjom zaangażowanym w posługę duszpasterską i apostolską wśród pielgrzymów. Adresowane są do duchowieństwa oraz do osób świeckich czynnie uczestniczących w pielgrzymowaniu. W szczególności są to biskupi, diecezjalni duszpasterze pielgrzymów, proboszczowie i ich współpracownicy, duszpasterze grup pielgrzymkowych, kustosze ośrodków pątnicznych, pracownicy biur pielgrzymkowych i biur organizujących pielgrzymki, działacze stowarzyszeń pielgrzymkowych i innych podobnych instytucji, przewodnicy i piloci grup pielgrzymkowych, jak też wszyscy pielgrzymi. *Wskazania* kierowane są zasadniczo do grup zorganizowanych. Mogą jednak służyć pomocą także indywidualnym pielgrzymom. Będą one wsparciem dla duszpasterzy turystów i osób organizujących turystyczny ruch⁴.

Ze względu na wieloaspektowość i bogactwo problematyki pielgrzymowania, niniejsze *Wskazania* ograniczają się do zaleceń dotyczących przygotowania pielgrzymki, opieki duszpasterskiej podczas jej trwania i sugestii odnośnie duszpasterstwa po pielgrzymce. Pomijają natomiast obszerniejsze omówienie duszpasterstwa w sanktuariach i ośrodkach pielgrzymkowych, podając jedynie najważniejsze uwagi⁵.

Wychodzą one od definicji pielgrzymowania i jego teologicznych źródeł, wskazują na cele i duchowe wartości pątnictwa, przedstawiają struktury organizacyjne duszpasterstwa pielgrzymów oraz istotne zadania duszpasterskie realizowane na kolejnych etapach pielgrzymki. W ostatniej części podają najważniejsze praktyczne uwagi dla duszpasterzy,

---

¹ Por. Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, 17.12.2001, 281.

² Watykan, 25.04.1998.

³ Watykan, 29.06.2001. Osobny, obszerny rozdział dotyczący sanktuariów i pielgrzymek zawiera cyt. *Dyrektorium o pobożności ludowej*.

⁴ Rada Konferencji Episkopatu Polski ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek wydała analogiczne *Wskazania dla duszpasterstw turystów*, zatwierdzone przez Konferencję Episkopatu Polski 13.06.2019.

⁵ Taką pragmatykę przyjęła Papieska Rada ds. Migracji i Podróżnych, wydając dwa osobne dokumenty. Pierwszy dotyczący pielgrzymowania w ogólności i opieki duszpasterskiej nad pielgrzymami: *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu Roku 2000*, 25.04.1998. Drugi dotyczący duszpasterstwa w sanktuariach: *Sanktuarium: pamięć, obecność i prorocтво Boga żywego*, 8.05.1999.

organizatorów i samych pielgrzymów. *Wskazania* odnoszą także do innych dokumentów i tekstów mogących służyć pomocą na duszpasterskim polu.

II. Definicja pielgrzymki

2. Pielgrzymka jest wyjściem z rodzinnej miejscowości i udaniem się w drogę ku miejscu uznanemu za święte, by tam bliżej spotkać się z Bogiem⁶. Pośrednikami tego spotkania są Matka Boża i Święci Pańscy czczeni w świętych miejscach. Jest ono zatem aktem religijnym. Pielgrzymowanie zawiera w sobie wiele znanych form pobożności praktykowanych w różnych miejscach. Elementem wyróżniającym jest tu uprawianie aktów pobożności podczas drogi, w przestrzeni pomiędzy miejscem stałego zamieszkania a ośrodkiem pielgrzymkowym (sanktuarium). Do duchowych aktów dołącza się ludzkie ciało – ruch w przestrzeni. Cieslny wysiłek przyczynia się do przynależności owoców duchowych aktów.

3. Pielgrzymkę należy odróżnić od turystyki i turystyki religijnej. Choć wymienione formy wędrówki noszą wiele wspólnych cech, to jednak różnią się zasadniczymi celami. W pielgrzymce jest to na pierwszym miejscu cel religijny, czyli praktykowanie aktów pobożności. W turystyce pierwszymi celami są rekreacja, poznanie świata i walorów kultury. Turystyka religijna łączy w sobie w różnej proporcji cele turystyczne i religijne. Jej uczestnicy obok poznawania kultury religijnej z różną intensywnością biorą udział w modlitwie i pobożnych praktykach. Powyższe rozróżnienie nie oznacza, że pielgrzymka nie zawiera w sobie walorów poznawczych i rekreacyjnych. Znajdują się one jednak na drugim planie. Ich realizacja ma wspomagać a nie utrudniać osiągnięcie religijnych celów.

III. Teologiczne podstawy duszpasterstwa pielgrzymów

4. Już Stary Testament ukazuje obrazy będące prawzorem dla pielgrzymowania: Abrama (Abrahama) jako wędrowca z ziemi rodzinnej do kraju wskazanego przez Boga⁷, Naród Wybrany wędrujący z niewoli egipskiej do Ziemi Obiecanej⁸. Mówią one o Bogu, który wzywa do wyruszenia w drogę ku wyznaczonemu przez Niego celowi. Z drugiej strony traktują o człowieku, który zawiera Bogu i podejmuje decyzję wyjścia, z nadzieją, że osiągnie cel wędrówki⁹.

Sam Jezus, posłuszny tradycji swego Narodu, pielgrzymował z Rodzicami do Jerozolimy¹⁰. „*Jego misję publiczną wyznaczał rytm pielgrzymek do Jerozolimy*”¹¹. Podczas swojej ostatniej pielgrzymki na Święto Paschy spełnił On zbawczą ofiarę krzyża¹² i dokonał „nowej Paschy” – przejścia przez mękę, śmierć do zmartwychwstania. Po spełnieniu dzieła odkupienia powrócił do „domu Ojca”, by przygotować wierzącym miejsce i zabrać ich tam na ostateczną

---

⁶ Por. *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 2.

⁷ Por. Rdz 12, 1-2.

⁸ Por. Wj 3, 7-8.

⁹ Por. *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 5.

¹⁰ Łk 2, 46-49; por. Łk 2, 22-39.

¹¹ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, 538.

¹² Por. Mk 10, 33; Łk 18, 31.

pielgrzymkę życia¹³. Jezus jest dla pielgrzymujących jeszcze na tej ziemi „przewodnikiem zbawienia”¹⁴.

Św. Paweł przyrównuje życie chrześcijanina do pielgrzymki z doczesności ku spotkaniu z Bogiem w wiecznej szczęśliwości i pełni życia. W wierzącym człowieku rodzi się pragnienie wyjścia z tej ziemi naprzeciw Pana. Apostoł pisze: „Mamy jednak nadzieję... i chcielibyśmy raczej opuścić nasze ciało i stanąć w obliczu Pana”¹⁵. Dalej wskazuje na tymczasowość ziemskiego życia: „Trzeba więc, aby ci [...] którzy używają tego świata, tak jakby z niego nie korzystali. Przemija bowiem postać tego świata”¹⁶. A św. Piotr zachęca: „Proszę, abyście jak obcy i przybysze powstrzymywali się od cielesnych pożądań”¹⁷.

Sobór Watykański II wskazuje Maryję, która osiągnęła cel ziemskiej pielgrzymki, a teraz patronuje Kościołowi, który jest wspólnotą pielgrzymów. A sam Kościół nazywa pielgrzymującym Ludem Bożym wędrującym do Bożego Królestwa¹⁸.

Sanktuarium – cel pielgrzymki – stanowi znak obecności Boga i nieba, które jest celem ostatecznym ziemskiej pielgrzymki człowieka. Tak wyrażał się już Stary Testament o Jerozolimie i Świątyni, które są symbolami dzisiejszych sanktuariów¹⁹.

Chrześcijanin zatem jest człowiekiem drogi, bytuje „in statu viae”, jest wiecznym pielgrzymem zdążającym naprzeciw Pana. Nie przywiązuje się do rzeczy ziemskich, ale poszukuje najwyższej wartości, jaką jest przebywanie z Bogiem w Jego Królestwie. Zarazem ten „stan drogi” oznacza ciągły wysiłek nawracania się i zdążania do świętości²⁰.

Pielgrzymowanie do Jerozolimskiej Świątyni było nakazane przez prawo Starego Testamentu²¹. Kościół nie przejął tego nakazu, jednakże zachęca wiernych do tej praktyki.

IV. Cele i wartości pielgrzymowania

5. Od początku chrześcijanie pragnęli nawiedzać miejsca związane z życiem Chrystusa i z innymi biblijnymi wydarzeniami, chcąc w ten sposób „dotknąć” ziemi, na której dokonywały się zbawcze wydarzenia²². Tak zrodziła się najstarsza pątnicza forma pielgrzymka do Ziemi Świętej. Z kolei rozwinęły się pielgrzymki do grobów męczenników a następnie wyznawców. Później takim celem były miejsca ich kultu i przechowywania relikwii. W ich osobach chrześcijanie widzieli najdoskonalszy wzór naśladowania Chrystusa oraz pośredników wstawiających się za wierzących do Boga. Najbliższą Chrystusowi osobą jest Jego Matka. Toteż takim celem stawały się też miejsca związane z życiem Maryi i rozwijającym się Jej kultem. Ośrodkiem pielgrzymowania został Rzym, miasto pobytu papieży. W ich osobach

¹³ Por. J 19, 17; J 14, 2-3. Por Pielgrzymka 2000, n. 9-10

¹⁴ Hbr 2, 10.

¹⁵ 2 Kor 5, 4. 6-8.

¹⁶ 1 Kor 7, 31.

¹⁷ 1P 2, 11.

¹⁸ Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, 62 i 68; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, 945.

¹⁹ Por. Syr 36, 12; Ps 15, 1.

²⁰ *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 36 i 43.

²¹ Por. Pwt 16, 16-17.

²² Por. Jan Paweł II, *List o pielgrzymowaniu do miejsc związanych z historią zbawienia*, 29.06.1999, 4.

chrześcijanie chcieli spotkać widzialnych zastępców Chrystusa na ziemi, a w samym mieście pełnym chrześcijańskich pamiątek odkrywać korzenie swej religii. W historii pojawiły się pielgrzymki do miejsc pobytu pustelników. U nich szukano duchowej rady, a w odosobnieniu znajdowano stosowne warunki do modlitwy i przemyślenia ważnych, egzystencjalnych prawd. Samych pustelników uważano za „ascetycznych migrantów” oddalających się od świata, by znaleźć się bliżej Boga (*fuga saeculi*)²³. Popularnymi ośrodkami pielgrzymowania stawały się miejsca prawdziwych bądź domniemanych objawień Chrystusa, Matki Bożej, Aniołów bądź Świętych Pańskich. Inspirowały one i nadal inspirują wiarę, są centrami duchowego umocnienia i odnowy. Na historycznych drogach kształtowały się cele pielgrzymowania nadal żywe w chrześcijaństwie.

6. Pielgrzymka jest także dziś:

- a.** Uwielbieniem Boga, bezinteresownym oddaniem Mu czci.
  - b.** Dziękczynieniem. Pielgrzymi udają się do świętego miejsca z zamiarem podziękowania za wyjątkowe dary Boże i opiekę z Jego strony.
  - c.** Aktem pokutnym. Pielgrzymi podejmują różnorakie formy pokuty i zadośćuczynienia za grzechy swoje oraz bliźnich. Są nimi m.in. Sakrament Pokuty, pokutne nabożeństwa, Droga Krzyżowa, a także sam trud wędrówki i niewygody pobytu w miejscach pielgrzymkowych.
  - d.** Modlitwą prośby. Pielgrzymi zabierają w drogę swoje specjalne intencje oraz intencje powierzone im przez inne osoby, które nie mogły wyruszyć na pielgrzymkę.
  - e.** Aktem wotywnym, łączącym dziękczynienie z błaganiem, zarazem oddaniem się Bogu i ofiarą Jemu składaną. Jest zawierzeniem Bogu z nadzieją wysłuchania intencji. Bywa też wypełnieniem ślubu. Zewnętrzny wyraz tego aktu stanowi składanie wotywnych darów, zgodnie z miejscowym zwyczajem, np. świec, obrazów, tablic i innych pamiątek pozostawianych w sanktuarium.
- 7.** Celem, dla którego Kościół zachęca do pielgrzymowania jest ewangelizacja. Pielgrzymka ma być doświadczeniem głębokiej i dojrzałej wiary dla uczestniczących w niej chrześcijan²⁴, jest przejawem stałej „ewangelizacji duszpasterskiej”.
- 8.** Równocześnie pielgrzymka nosi w sobie rys ewangelizacji skierowanej „ku światu”. Stanowi bowiem świadectwo wiary i publiczne jej wyznanie wobec napotykanym w drodze osób²⁵.
- 9.** Pielgrzymkę nazywa się często „rekolekcjami w drodze” formującymi wiarę uczestników. Realizowane są one analogicznie do innych znanych w duszpasterstwie rekolekcji, jednakże odbywane są podczas pielgrzymkowej wędrówki.

---

²³ Św. Ambroży, *Wybór pism*, Warszawa 1971, s. 89-128.

²⁴ *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 2.

²⁵ Por. tamże, 34.

10. Pielgrzymka wyraża powszechność Kościoła i buduje jego jedność. Te prawdy ujawniają się zwłaszcza podczas gremialnych celebracji Eucharystii w sanktuariach, gromadzących pielgrzymów z różnych miejsc, kultur i języków²⁶.

11. Pielgrzymka stanowi szkołę wspólnoty i urzeczywistnia ją. Buduje wspólnotę wśród samych pielgrzymów i z napotkanymi w drodze ludźmi. Równocześnie jest wspólnotowym świętowaniem wiary.

12. Pielgrzymka uczy udzielania gościnności i korzystania z niej.

13. Pielgrzymka przyczynia się do dynamizacji apostołstwa. Niejednokrotnie osoby w niej uczestniczące umacniają swą świadomość odpowiedzialności za Kościół i podejmują w żywszy sposób apostołskie zaangażowanie w swoich lokalnych środowiskach.

14. Podczas wędrówki pielgrzymi poznają chrześcijańską kulturę, życie i zwyczaje innych ludzi. Stanowi to okazję do twórczej wymiany wartości pomiędzy różnymi kościelnymi i kulturowymi społecznościami.

15. Niekiedy pielgrzymki zawierają świeckie motywy, np. noszą rysy patriotyczne, jednoczą naród i budują jego tożsamość, umacniają w momentach historycznych prób. Religia bowiem nie jest aktem odseparowanym od codziennego życia, ale to życie inspiruje.

V. Nieprawidłowe sytuacje podczas pielgrzymek

W trakcie pielgrzymek zdarzają się nieprawidłowe sytuacje, których należy unikać.

16. Podczas pielgrzymowania trzeba zadbać, by nad celami religijnymi nie przeważały motywy turystyczne i krajoznawcze. Nie znaczy to, że pielgrzymka eliminuje pragnienia poznawania świata i jego kultury, jak też chwile odpoczynku i rozrywki. Te drugorzędne przeżycia powinny ostatecznie sprzyjać realizacji religijnego programu.

17. W trakcie realizacji pielgrzymki należy unikać pośpiechu i przeładowanego programu, co nie sprzyja religijnemu skupieniu i asymilacji duchowych wartości. Pospieszny pielgrzym staje się osobą powierzchowną. Lepszym rozwiązaniem jest ograniczenie ilości nawiedzanych świętych miejsc na rzecz czasu poświęconego religijnym praktykom podczas przebywania w nich.

18. Trzeba unikać sytuacji manipulowania pielgrzymką, która prowadzi do użycia jej jako narzędzia osiągnięcia politycznych bądź ideologicznych celów²⁷.

VI. Organizacja duszpasterstwa pielgrzymów w Kościele

19. Duszpasterstwo pielgrzymów przynależy do wielokształtnego duszpasterstwa „osób w drodze” (turystów, pielgrzymów, migrantów, uchodźców, przymusowo przesiedlonych, zaproszonych robotników, studentów obcokrajowców, pracowników komunikacji morskiej i lotniczej, pracowników cyrków, Romów, nomadów „dzieci ulicy” itp.). Mimo odmiennej

---

²⁶ Tamże, 35; *Sanktuarium*, dok. cyt., 11.

²⁷ Por. *Oświadczenie Rady Konferencji Episkopatu Polski ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek o narodowym pielgrzymowaniu*, 12.04.2018.

charakterystyki ww. grup, można wśród nich znaleźć wiele wspólnych cech i problemów. Chodzi np. o przebywanie poza stałym miejscem pobytu, co utrudnia stałą i regularną opiekę duszpasterską oraz narażenie na specyficzne moralne i religijne zagrożenia.

20. Na szczeblu Stolicy Apostolskiej kwestie związane z pielgrzymowaniem podlegają kompetencji Dykasteria ds. Integralnego Rozwoju człowieka, która posiada odnośną sekcję²⁸.

21. W ramach Konferencji Episkopatu Polski funkcjonuje Rada ds. Duszpasterstwa Migracji Turystyki i Pielgrzymek. Na jej czele stoi Biskup Przewodniczący Przynależą do niej jako członkowie biskupi oraz jako konsultorzy kapłani, osoby konsekrowane i świeccy. Konferencja Episkopatu Polski posiada również osobną Komisję Maryjną, która skupia się na kwestiach duszpasterstwa w sanktuariach.

22. Każda diecezja powinna posiadać diecezjalnego duszpasterza pielgrzymów, referenta bądź koordynatora ds. pielgrzymek. Idealnym rozwiązaniem jest tworzenie zespołu ds. duszpasterstwa pielgrzymów. Diecezje organizujące piesze pielgrzymki posiadają duszpasterzy względnie koordynatorów pieszych pielgrzymek.

23. Sanktuaria i inne ośrodki pielgrzymkowe posiadają swoich kustoszy względnie rektorów organizujących przyjęcie i duszpasterstwo pielgrzymów. Zwykle kustoszy powinien wspomaga odpowiedni zespół duszpasterzy i świeckich. Funkcjonowanie duszpasterstwa w sanktuariach określają statuty nadane przez biskupa miejsca²⁹. Wymienione placówki, jeśli działają niezależnie od miejscowych parafii, powinny współpracować z lokalnym proboszczem.

24. Organizację pielgrzymek i duszpasterstwo podczas ich trwania podejmują proboszczowie parafii i współpracujący z nimi inni duszpasterze, zwykle dla swoich parafian, ale także dla innych zaproszonych osób.

25. Organizacją pielgrzymek zajmują się także kościelne stowarzyszenia, biura pielgrzymkowe i turystyczne. Jeśli dana podróż ma być uznana za pielgrzymkę, zwyczajnym rozwiązaniem powinno być podjęcie duchowej opieki nad pielgrzymami przez kapłana. Natomiast pozostawienie materialnych kwestii w gestii odpowiednio przygotowanych świeckich osób. W przypadku braku stałego kapłana towarzyszącego pielgrzymom, grupy takie powinny posiadać przynajmniej akceptację biskupa miejsca, proboszcza bądź rektora kościoła, którzy zatroszczą się o zapewnienie innych form duchowej opieki nad pielgrzymami.

26. Struktury duszpasterskie „osób w drodze” wymienione w punktach 20-22 mają charakter pomocniczy w stosunku do duszpasterstwa pielgrzymów. Instytucje i inne gremia kościelne na różnych szczeblach nie stanowią „zarządu”, ale służą różnorodnym wsparciem pracującym „na pierwszej linii duszpasterstwa”: duszpasterzom pielgrzymów, kustoszom sanktuariów,

---

²⁸ 17 sierpnia 2016 r. papież Franciszek powołał nowy organ Stolicy Apostolskiej Dykasterię ds. Integralnego Rozwoju Człowieka. Podejmuje ona m. in. dotychczasowe zadania Papieskiej Rady ds. Migracji Podróżnych. Teksty Motu proprio *Humanam progressionem* powołujące Dykasterię oraz jej statut znajdują się na stronach internetowych Stolicy Apostolskiej.

²⁹ Por. *Kodeks Prawa Kanonicznego* kan. 1230-1234. Kompetencje i zadania Rektorów i Kapelanów określają osobne przepisy Kodeksu, por. kan. 556-572.

parafiom, stowarzyszeniom, a także biurom turystycznym i pielgrzymkowym oraz innym instytucjom zajmującym się animowaniem pielgrzymowania. W szczególności przez:

- a.** Inicjowanie duszpasterskich projektów.
- b.** Inicjowanie współpracy wewnątrzkościelnej oraz z instytucjami świeckimi.
- c.** Wsparcie organizacyjne i koordynację inicjatyw.
- d.** Przygotowanie pomocy duszpasterskich w postaci wydawnictw drukowanych, materiałów internetowych, multimedialnych itp.
- e.** Konsultację w sprawach dotyczących zagadnień pielgrzymowania.
- f.** Formację organizatorów pielgrzymek, turystyki religijnej i turystyki przez organizację dni skupienia, rekolekcji i szkoleń dotyczących walorów tychże form wędrowania, w szczególności zagadnień teologicznych, etycznych, duszpasterskich, prawnych i organizacyjnych, jak też kwestii z zakresu sztuki kościelnej.
- g.** Organizację kongresów, sympozjów, warsztatów dotyczących zagadnień pielgrzymowania.
- h.** Ocenę duszpasterskich działań, w szczególności dbanie o religijny charakter pielgrzymek.
- i.** Obserwację zjawiska pielgrzymowania w kontekście innych migracyjnych ruchów i pogłębione studium rzeczoności tematu.
- j.** Śledzenie ustawodawstwa cywilnego dotyczącego zagadnień turystyki w szczególności odnoszącego się do pielgrzymowania. Występowanie wobec odnośnych instytucji ustawodawczych z postulatami dotyczącymi spraw pielgrzymowania.
- k.** Konsultację swoich działań ze świeckimi instytucjami zajmującymi się zagadnieniami turystyki.

VII. Miejsca i formy realizacji duszpasterstwa pielgrzymów

27. Duszpasterstwo pielgrzymów rozpoczyna się w miejscu ich zamieszkania, trwa podczas drogi ku świętemu miejscu i w drodze powrotnej. Kontynuowane jest po zakończeniu pielgrzymki.

28. Duszpasterstwo specjalne pielgrzymów zawiera formy stosowane w zwyczajnej posłudze Kościoła. Niemniej posiada swoje własne programy, zwyczaje i rytury ułatwiające osiągnięcie celów pielgrzymki.

29. Na drogę pielgrzymkową wyruszają rozmaite grupy pątnicze: parafialne, diecezjalne, rejonowe, stanowe (kobiety, mężczyźni, młodzież, dzieci, seniorów), zawodowe, osób przynależnych do stowarzyszeń i ruchów kościelnych, niepełnosprawnych itp. Pielgrzymki przyjmują różne formy poruszania: pieszo, autokarem, samochodem osobowym, koleją, samolotem, statkiem, rowerem, motocyklem, konno itp. Trwają one w różnych okresach czasowych, od kilkugodzinnych aż po wielotygodniowe. Wymienione okoliczności składu osobowego, sposobów poruszania, czasu, wpływają na duszpasterskie programy i inicjatywy podejmowane podczas konkretnej pielgrzymki. Implikują też metody przekazu.

30. Miejsca pielgrzymkowe poświęcone są kultowi Chrystusa Pana, Maryi lub Świętych Pańskich. Cieszą się one wspomnieniem prawdziwych bądź domniemyanych objawień i cudów. Niektóre są specjalnie dedykowane wybranym wspólnotom osób, np. chorym, rodzinom, określonym grupom społecznym. Posiadają one swój „charyzmat”³⁰ przejawiający się m.in. w propagowanym przesłaniu duchowym, specyficznych formach pobożności, dziełach miłosierdzia i apostołstwa. Wszystkie wymienione czynniki mają wpływ na charakter duchowego programu wyruszającej do danego miejsca pielgrzymki.

31. Wzorem dla metody stosowanej w duszpasterstwie pielgrzymów mogą być wydarzenia biblijne. Namiot spotkania rozkładany w prowizorycznych miejscach, podczas wędrówki Narodu Wybranego przez pustynię stał się prawdziwym ośrodkiem kultu³¹. Sam Chrystus nauczał wędrując przez miasta i wsie³², głosił Ewangelię w przygodnych miejscach: na górze, nad jeziorem, z łodzi³³. Podczas drogi do Emaus rozmawiał z uczniami wyjaśniając im Pisma, a u jej kresu dał się poznać jako ich Zmartwychwstały Mistrz³⁴. Diakon Filip przysiadł się do podróżującego na wozie dworzanina królowej Kandaki, objaśniając mu Pisma Proroka, doprowadzając go do wiary i chrztu³⁵. Apostołowie i uczniowie Pańscy byli wędrownymi nauczycielami, ewangelizując narody na drogach świata. Wydarzenia te pokazują, że każde miejsce i okoliczność, także droga pielgrzymkowa mogą stać się dogodną i niepowtarzalną okazją do przekazu Ewangelii oraz prowadzenia człowieka drogą życia bliżej Boga. I tak autokar może stać się ruchomą kaplicą. Przydrożna kapliczka, krzyż na szczycie góry, z której rozpościera się piękny widok, mogą stać się dla strudzonych miejscem odpoczynku fizycznego, ale i duchowego. Otoczeniem sprzyjającym medytacji i modlitwie.

32. Pielgrzymowanie jest okazją do rozwinięcia wybranego, zgodnie z okolicznościami, rekolekcyjnego tematu („rekolekcje w drodze”). Może on być dobrany odpowiednio do ogłoszonego przez Stolicę Apostolską tematu rocznych obchodów, przyjętego w Polsce rocznego hasła duszpasterskiego, obchodzonego w danym roku jubileuszu bądź innych stosownych okoliczności. Dostosowuje się go do potrzeb grupy, dla której zorganizowano pielgrzymkę, np. dzieci, młodzieży, kobiet, mężczyzn, seniorów, chorych, grup zawodowych, stowarzyszeń. Stanowi to dogodną okazję do poruszenia specyfiki powołania bądź zagadnień etycznych danej społecznej grupy. Temat rekolekcji w drodze jest realizowany w różnych momentach pielgrzymki, np. podczas homilii, konferencji, codziennych rozważań, tematycznych nabożeństw.

33. Należy zadbać o to, by każdej grupie pielgrzymów przewodniczył kapłan lub diakon jako duchowy opiekun i pasterz. Jeśli nie jest to możliwe, mogą zastąpić go kleryk, siostra zakonna lub odpowiednio przygotowana świecka osoba³⁶. Niektóre sanktuaria posiadają stałych świeckich „przewodników pielgrzymek”, którzy organizują i prowadzą cykliczne pielgrzymki z okolic. W razie nieobecności własnego kapłana, należy zadbać, by przynajmniej w ośrodkach

³⁰ Por. *Sanktuarium*, dok. cyt., 10.

³¹ Wj 3, 7.

³² Mt 9, 35.

³³ Np. Mt 5, 1-2; 13, 1-3; Mk 2, 13, 4, 1-2.

³⁴ Łk 24, 13-31.

³⁵ Dz 8, 27-38.

³⁶ Por. *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 35.

pielgrzymkowych do dyspozycji pątników był ksiądz spieszący z duszpasterską posługą słowa i sakramentów.

Etapy (stacje) pielgrzymki

34. Pielgrzymka posiada swoje duszpasterskie etapy realizowane w drodze pomiędzy miejscem stałego zamieszkania jej uczestników i sanktuarium, do którego zmierzają pielgrzymi. Z historii znane są miejsca, w których podczas drogi zatrzymywali się pątnicy, by celebrować kolejne nabożeństwa. Zwano je niekiedy stacjami, np. stacje pielgrzymów w Ziemi Świętej, o których wspomina Egeria, rzymskie kościoły stacyjne, kapliczki przy drodze pieszych pielgrzymek do sanktuariów. W nawiązaniu do tych tradycji, każda pielgrzymka powinna zawierać szczególne etapy, w których realizuje się pielgrzymkowe cele, a które można nazwać stacjami. Są nimi przynajmniej: przygotowanie pielgrzymki, wyjście, droga, nawiedzenie sanktuarium, powrót i popielgrzymkowe spotkania³⁷. Według możliwości i lokalnych tradycji może ich być więcej.

35. Przygotowanie pielgrzymki. Zanim pątnicy wyruszą w drogę, pielgrzymka powinna być starannie przygotowana. Przygotowanie odbywa się w miejscu stałego zamieszkania pielgrzymów: w parafii a przypadku innych grup w dogodnym dla nich ośrodku. Bierze w nim udział duszpasterz prowadzący pielgrzymkę i świecki organizator. Jeśli pielgrzymkę organizuje biuro, przedstawiciel biura, pilot bądź przewodnik. Składa się na nie w pierwszym rzędzie formacja duchowa uczestników. Chodzi przede wszystkim o wdrożenie w religijny charakter wydarzenia. Uczestnicy powinni podjąć zasadniczą decyzję, czy wybierają się w drogę z zamiarem uczestniczenia w religijnych aktach, czy też w wędrownicy o turystycznym charakterze. Pielgrzymka nie wyklucza celów rekreacyjnych i poznawczych. Trzeba jednak ustalić właściwą hierarchię zamierzeń.

Ważną zatem rzeczą jest rozpoznanie oczekiwań pielgrzymów, a w razie potrzeby ich oczyszczanie i hierarchizację, m.in. wyczulenie na te przeżycia, które ubogacą ich wiarę, na religijne symbole, z którymi się spotkają, na charyzmat sanktuarium, do którego zmierzają, uświadomienie, że podczas drogi będą wędrującymi świadkami Chrystusa. Wiąże się z tym ukształtowanie przewodniej, jak też szczegółowych intencji pielgrzymki. Tu także ma miejsce przygotowanie na spotkanie z bogactwem religijnej kultury i zapoznanie z materialnymi obiektami, które będą odwiedzać pielgrzymi.

Na etapie przygotowania następuje zawiązanie wspólnoty. Jest to ważne zwłaszcza w pielgrzymkach gromadzących osoby z różnych miejscowości, dotychczas nie znające się ze sobą. Pielgrzymi będą przebywać w grupie nieraz wiele dni. Owocne osiąganie religijnych celów będzie zależeć także od dobrej, braterskiej atmosfery w niej panującej. Pątnicy powinni mieć świadomość, że łączy ich przede wszystkim duchowa wspólnota pielgrzymującego Kościoła.

Na przygotowanie składa się Msza św. lub inne okolicznościowe nabożeństwo z odpowiednią do kontekstu homilią. Wielu pielgrzymów zamierza skorzystać w miejscu pielgrzymkowym z Sakramentu Pokuty. Trzeba rozważyć, czy ze względu na duży napływ pątników tamże będzie

---

³⁷ Tamże, 32.

to możliwe. W każdym wypadku należy zachęcić uczestników pielgrzymki do skorzystania ze spowiedzi i dać ku temu okazję. Owocność pielgrzymowania zależy bowiem w dużym stopniu od stanu łaski i codziennego spotkania z Chrystusem Eucharystycznym.

Osiągnięcie duchowych celów ułatwia dobra organizacja podróży. Należy zatem odbyć spotkanie organizacyjne, podając wszystkie niezbędne informacje dotyczące drogi oraz rozdać uczestnikom niezbędne materiały pomocnicze, m. in. zaznajomić z programem, opisać wyposażenie na drogę, podkreślić kwestie związane z bezpieczeństwem i zdrowiem. Jeśli tak przewidziano, trzeba wyznaczyć zadania, które będą spełniali podczas drogi szczególnie pielgrzymi. W innych punktach niniejszych *Wskazań* podano szczegółowe praktyczne uwagi na ten temat. W trakcie spotkania można wykorzystać nagrania, filmy, przeźrocza bądź podobne media w celu zaznajomienia z miejscami, które będą odwiedzane podczas drogi, co ułatwi przyszłą ich percepcję. Cenne będzie świadectwo osób, które odbyły już podobną pielgrzymkę.

36. Inauguracja drogi pielgrzymkowej. W chwili wyruszenia pielgrzymki odbywa się okolicznościowe nabożeństwo. Pielgrzymi upraszają dary i opiekę Bożą na czas drogi. Żegnani są przez swoją lokalną wspólnotę i jej duszpasterzy, zabierając na pielgrzymkę intencje tych, którzy o to prosili. Otrzymują specjalne błogosławieństwo na drogę³⁸. Podczas niektórych pieszych pielgrzymek jest w zwyczaju, że pozostający w domu duszpasterze i mieszkańcy na pewnym odcinku towarzyszą pielgrzymom, odprowadzając ich do granic swej miejscowości.

Liturgiczne księgi podają propozycje formularzy mszalnych za pielgrzymów bądź innych nabożeństw na tę okoliczność, jak też sugestie biblijnych czytań, modlitw, komentarzy i formuły błogosławieństwa pielgrzymów. Należy je dobrać odpowiednie do sytuacji grupy teksty. Godna zalecenia jest homilia kapłana wyjaśniająca cele pielgrzymowania³⁹.

37. Droga. Duszpasterstwo pielgrzymów rozwija się podczas drogi ku głównemu celowi pielgrzymki. Przyjmuje ono formę „nowenny” przygotowującej do szczytowego przeżycia u celu. Każdorazowe spotkanie kościoła, kaplicy, przydrożnego krzyża bądź innej świętej budowli jest okazją do modlitwy, religijnej medytacji i doświadczenia sacrum. Godną praktyką jest wybranie przewodniego tematu „rekolekcji w drodze”, który pomoże pielgrzymom w przemyśleniach dotyczących wiary i zainspiruje ich do „modlitwy stopami”.

Podczas pielgrzymki praktykowane są rozmaite formy modlitewne, połączone z chwilami religijnych rozważań i medytacji nad tajemnicami wiary. Jeśli w grupie jest obecny kapłan, codziennie celebrowana jest Msza św. W innym wypadku dobrze będzie tak zorganizować program, by pielgrzymi mogli wziąć udział w Eucharystii celebrowanej w nawiedzanych kościołach. Należy zachęcić pielgrzymów do codziennej Komunii św. Istnieje bogactwo nabożeństw i modlitw godnych wykorzystania podczas każdego dnia pielgrzymki:

---

³⁸ Por. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, dok. cyt., 287.

³⁹ Np. *Obrzędy błogosławieństw dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1994, zawierają *Obrzęd błogosławieństwa pielgrzymów* (t. I, s. 183-195), *Obrzęd błogosławieństwa przed rozpoczęciem podróży* (t. I, s. 196-204), *Obrzęd błogosławieństwa urzędów i przedmiotów przeznaczonych dla podróżujących* (t. I, s. 281-292), *Błogosławieństwa przedmiotów wyrażających pobożność ludu chrześcijańskiego* (t. II, cz. 4, s. 152-191). Analogiczne teksty można znaleźć w diecezjalnych Agendach liturgicznych.

nabożeństwa Słowa Bożego, Różaniec, Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny itp. Cennym elementem „rekolekcji w drodze” są konferencje i pogadanki o tematyce religijnej. Mogą one podejmować także ważne, aktualne problemy społeczne i etyczne. Wygłaszają je kapłan bądź inne odpowiednio przygotowane osoby.

W trakcie drogi umacnia się wspólnota i weryfikują się chrześcijańskie postawy pielgrzymów a trudy drogi są okazją do pokuty i nawrócenia.

Godny polecenia jest zwyczaj kontaktów poprzez nowoczesne komunikatory (telefony, sms-y, portale społecznościowe itp.) z osobami, które pozostały w domu i nie mogły wyruszyć na pielgrzymkę, zwłaszcza z seniorami i niepełnosprawnymi. W ten sposób mogą się one włączyć duchowo w pielgrzymowanie, zwłaszcza przekazywać swoje intencje.

Niektóre pielgrzymki wypracowały specyficzne ryty, które poprzez zewnętrzne gesty mają pogłębić duchowe przeżycia⁴⁰. Należy jednak dbać, by nie przerodziły się one w magię i nie górowały nad życiem sakramentalnym oraz zdrową modlitewną pobożnością⁴¹.

Podczas wędrówki pielgrzymi odwiedzają miejsca związane z religijną i świecką kulturą. Mają okazję do obcowania z pięknem przyrody. Wszystkie et przeżycia służą wielostronnemu ubogaceniu pątników i powinny być wykorzystane jako okazja do umacniania religijności.

Podczas drogi jest też czas na wspólny wypoczynek i rozrywkę, np. tzw. pogodne wieczory, ogniska, śpiew. Uczą one kultury zabawy i sprzyjają nawiązywaniu międzyludzkiej wspólnoty. Nie mogą one jednak zaburzyć religijnej atmosfery pielgrzymki.

38. Nawiedzenie miejsca świętego

Zwykle pielgrzymka posiada swoje najważniejsze, docelowe, święte miejsce. Jego nawiedzenie stanowi szczytowe przeżycie. Niemniej istnieją pielgrzymki nawiedzające wiele sakralnych miejsc, bez wskazania na pierwszoplanowe. W takim wypadku odwiedziny każdego z nich zawierają analogiczne elementy.

Specyficzne znaczenie w duszpasterstwie ma ostatni odcinek drogi zbliżający do sanktuarium. Podczas wielu pielgrzymek w tej fazie odbywa się nabożeństwo o pokutnym charakterze przypominające konieczność duchowego oczyszczenia przed spotkaniem ze Świętym. Ten sam charakter ma powitanie pielgrzymów przez kustosza u bram sanktuarium, połączone z obrzędem pokropienia święconą wodą. Wymownym momentem jest przekraczanie bram świętego miejsca symbolizujące przekroczenie granicy profanum i sacrum, wejście w przestrzeń szczególnej obecności Boga i działania Jego łaski⁴².

---

⁴⁰ Np. modlitwa przy „kaplicy granicznej” – pożegnanie swojego miejsca zamieszkania, powitanie sanktuarium u jego granic; obmycie w wodzie przypominające chrzest; „Przeprósna Górka”- nabożeństwo pojednania i pokuty; oznaczenie grup imionami Patronów, jako ideałów, z którymi identyfikują się pielgrzymi; droga na kolanach, padanie krzyżem jako gesty prostracji i pokuty; noszenie drzewa krzyża i cierniowych wieńców pomagające w łączeniu się z cierpieniem Chrystusa; dotykanie „świętych drzwi” bądź figur patronów wyobrażające bliski kontakt ze Świętym.

⁴¹ Por. *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, dok. cyt., 65-66.

⁴² Wymownym przykładem jest przekraczanie „drzwi świętych” w jubileuszowych latach w rzymskich bazylikach, ale też innych świątyniach obdarzonych tym przywilejem. Papież Franciszek w Jubileuszowym Roku

Pobyt w świętym miejscu jest przede wszystkim okazją do skorzystania ze specyficznej łaski miejsca. Kościelne prawo nakazuje zapewnienie pielgrzymom obfitszych środków zbawienia „przez gorliwe głoszenie słowa Bożego, przez odpowiednie ożywienie życia liturgicznego, zwłaszcza przez sprawowanie Eucharystii i pokuty oraz przez kultywowanie zatwierdzonych form pobożności ludowej”⁴³. Odnośna władza kościelna udziela sanktuariom szczególnych przywilejów⁴⁴, np. odpustów bądź możliwości rozgrzeszania z grzechów zastrzeżonych.

Pielgrzymi rozpoczynają pobyt w sanktuarium od modlitwy w jego centralnym miejscu przed Najświętszym Sakramentem, przy cudownym obrazie, relikwiach świętego bądź podobnym. Według lokalnego zwyczaju składają wotywnie dary wyrażające ich modlitewne intencje.

Centralnym wydarzeniem powinna być uroczyste celebrowana Eucharystia. Jeśli jest to możliwe, gromadząca wszystkich, aktualnie obecnych na terenie sanktuarium pielgrzymów. Wyraża na katolickość i jedność Kościoła. Powszechność uwidacznia się m.in. przez udział w asyście liturgicznej, podejmowaniu czytań, modlitw i śpiewów przez przedstawicieli każdej z grup. W wypadku międzynarodowych zgromadzeń, mogą to być też czynności wykonywane w różnych językach⁴⁵.

Pielgrzymi uczestniczą w nabożeństwach charakterystycznych dla danego ośrodka, korzystają z przypisanych dlań odpustów i innych przywilejów, w których wyraża się „charyzmat sanktuarium” i „łaska miejsca”⁴⁶. Należy zarezerwować dla nich wystarczający czas na indywidualną spowiedź, prywatną modlitwę i zapoznanie się ze wszystkimi artefaktami tam się znajdującymi. Niekiedy w sanktuariach udziela się zbiorowo Sakramentu Chorych. W zwyczaju jest poświęcenie religijnych pamiątek otrzymanych bądź zakupionych w ośrodku. Będą one w przyszłości służyć przypomnieniu duchowych przeżyć i rozwojowi form pobożności.

Zwykle pielgrzymkowe ośrodki są znakomitymi pomnikami chrześcijańskimi. Posiadają muzea sztuki kościelnej, wystawy i tym podobne ekspozycje. Ofiarują chrześcijańskie programy kulturalne (prelekcje, filmy, koncerty, oprowadzanie z przewodnikiem itp.). W programie pobytu należy uwzględnić czas na skorzystanie z tego rodzaju propozycji⁴⁷.

Idealnym rozwiązaniem jest dłuższy pobyt w pielgrzymkowym ośrodku połączony z noclegiem. Daje to wystarczający, spokojny czas na skorzystanie ze wszystkich walorów miejsca.

39. Droga powrotna

Miłosierdzia zalecił tworzenie w sanktuariach „Bram Miłosierdzia”. Przypominały one zbliżenie do Miłosiernego Boga, konieczność głębokiego nawrócenia i pielęgnowania uczynków miłosierdzia. Por. Bulla ustanawiająca nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia *Misericordiae vultus*, 11 kwietnia 2015 r.

⁴³ Kodeks Prawa Kanonicznego, kan. 1234, § 1.

⁴⁴ Tamże, kan. 1233.

⁴⁵ *Dyktorium o pobożności ludowej i liturgii*, dok. cyt., 268.

⁴⁶ Przykładowo nabożeństwami takimi są na Jasnej Górze jest Apel Jasnogórski, w Łagiewnikach Koronka do Miłosierdzia Bożego, w Kalwarii Zebrzydowskiej „Dróżki”, w Lourdes błogosławienie chorych w Fatimie, Lourdes i La Salette wieczorna procesja różańcowa ze świecami. Wymownymi nabożeństwami są plenerowa Droga Krzyżowa, odsłonięcie bądź zasłonięcie cudownego obrazu, Akatysty ku czci Matki Bożej.

⁴⁷ *Dyktorium o pobożności ludowej i liturgii*, dok. cyt., 276; *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 41.

Kustosz świętego miejsca żegna pielgrzymów i udziela błogosławieństwa na drogę. Powrót z pielgrzymki jest wypełniony analogicznymi treściami i wydarzeniami, jak wędrówka ku miejscu świętemu. Kontynuowane są rekolekcje w drodze. Większy nacisk należy jednak położyć na utrwalanie pozytywnych przeżyć i ukierunkowanie ku codziennemu życiu pielgrzymów. Między pielgrzymką a obowiązkami ziemskimi istnieje „ściśły i owocny związek”. Pielgrzymi, którzy na nowo przeżyli swą wiarę, mają jeszcze wyraźniej wprowadzać jej zasady w codzienne życie. Kościół jest ze swej natury jest misyjną wspólnotą. Stąd też i pielgrzymi, posłuszni słowom Pana są zobowiązani „iść i nauczać” innych Ewangelii przez osobiste świadectwo⁴⁸.

40. Duszpasterstwo po powrocie z pielgrzymki

Po powrocie z pielgrzymki, w rodzinnej miejscowości, powinno odbyć się dziękczynne nabożeństwo oraz spotkanie popielgrzymkowe. Spotkanie stanowi okazję do dzielenia się radością z pielgrzymkowych przeżyć i wymiany pozytywnych doświadczeń. Otwiera się droga do przedłużenia wspólnotowych więzi zadziergniętych podczas wędrówki i wyruszenia razem w pielgrzymkę życia, w której chrześcijanie wzajemnie wspierają się. Cenną inicjatywą jest zaproszenie na to spotkanie osób spoza pielgrzymkowej grupy w celu wysłuchania świadectw i zachęty na przyszłość do podjęcia pielgrzymowania.

W wielu osobach pielgrzymka zaszczepia nowy zapach w wierze. Przez roztropne duszpasterskie inicjatywy należy ten zapach podtrzymać. Zachęcić do włączenia się w stałą formację wybranej lokalnej grupy, podjęcia zaangażowania w rodzinnej parafii bądź w różnorodnych apostołskich dziełach. Pielgrzymka zbliżyła pątników do Boga. Należy pielęgnować w pielgrzymach pragnienie stałego przebywania w bliskości z Nim.

VIII. Wybrane praktyczne reguły dla pielgrzymów i organizatorów

41. Zasady dla pielgrzymów

- a.** Pamiętaj, że pielgrzymka to przede wszystkim religijny akt.
- b.** Na każdym miejscu nie zapomnij, że jesteś świadkiem Chrystusa przez swe zachowanie, słowa i strój.
- c.** Wchodząc do miejsca świętego ubierz odpowiedni strój. Jest on wyrazem chrześcijańskiej kultury, uszanowania tegoż miejsca, a przede wszystkim szacunku do gromadzącej się tam wspólnoty wierzących i do samego świętego Boga. W wielu ośrodkach służba porządkowa nie wpuści ubranych zbyt skąpo (np. odsłonięte ramiona, krótkie spodnie).
- d.** W miejscach świętych zachowaj milczenie. Zaraz po wejściu uklęknij przed Najświętszym Sakramentem i poświęć chwilę czasu na modlitwę.
- e.** Jest w zwyczaju składanie materialnych ofiar w miejscach pielgrzymkowych przeznaczonych na ich utrzymanie i charytatywne dzieła.

---

⁴⁸ *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu*, dok. cyt., 21.

f. Na wspólnych nabożeństwach i spotkaniach nie używaj wielkich transparentów bądź znaków mogących zasłonić widok innym.

g. Kupując religijne pamiątki zwróć uwagę na ich estetyczny walor i zastanów się, czy ich treść odpowiada prawdom naszej wiary. Najlepiej kupować je w przykościelnych punktach sprzedaży, prowadzonych przez gospodarzy odwiedzanych miejsc. Nie kupuj ich u przypadkowych, obnośnych sprzedawców.

h. Na pielgrzymkę otrzymujesz identyfikator ze znakiem pielgrzymki. Ułatwi on odnalezienie swej grupy. Noś go przypięty do ubrania, to pomoże także twemu przewodnikowi i innym pielgrzymom w zachowaniu łączności. Zapisz adresy miejsc noclegu i kontaktowe numery telefonów (do przewodnika, hotelu, biura pielgrzymkowego, bliskich itp.).

i. W momencie opuszczania autokaru (grupy) zapamiętaj dokładnie umówione miejsce i czas spotkania. W obcym terenie najlepiej zapisać adres, zaznaczyć punkt na planie lub GPS-e.

j. Bądź punktualny. Inni na ciebie czekają. Spóźnienie poważnie burzy porządek pielgrzymki.

k. Strzeż pieniędzy i dokumentów. Większą sumę pieniędzy i paszport najlepiej zostawić u gospodarza miejsca noclegowego. Przy sobie noś tylko w miejscu dobrze ukrytym – nigdy w ręcznej torbie. To uchroni cię przed bardzo sprytnymi złodziejami. W dużych zgromadzeniach, także wewnątrz kościołów, działają kieszonkowcy i oszuści.

l. Dyskretnie i z umiarem używaj aparatu fotograficznego bądź kamery, by nie rozpraszać innych pielgrzymów. W miejscach najświętszych i podczas liturgii jest to zakazane. W wielu sanktuariach jest to wprost zabronione albo udziela się osobnego pozwolenia odpowiednio przygotowanym osobom.

ł. Podczas zagranicznych pielgrzymek, wymiany walut dokonuj tylko w bankach lub oficjalnych kantorach. Sprawdź prawidłowość prowizji.

m. W domu pozostaw program pielgrzymki, adresy i telefony kontaktowe (do organizatora, biura pielgrzymkowego, pilota/przewodnika, hoteli itp.).

42. Podstawowe wyposażenie pielgrzyma

a. Modlitewnik i śpiewnik.

b. Ubrania przydatne zarówno na gorące, jak i chłodniejsze dni, wygodne obuwie, ochrona na deszcz (składany parasol, cienka peleryna), nakrycie głowy, ciemne okulary i krem ochronny (silne słońce).

c. Osobiste lekarstwa regularnie stosowane.

d. Przewodniki i mapy odwiedzanych okolic, aparat fotograficzny, notes i przybory do pisania, niewielki plecak lub torebka (najlepiej zapinana w pasie, torebka na ramieniu może być łatwym łupem dla złodziei) przydatne podczas krótkich wyjść.

e. Dokumenty osobiste (paszport, dowód osobisty zależnie od kraju docelowego, karta indywidualnego ubezpieczenia, w krajach UE Europejska Karta Ubezpieczenia Zdrowotnego).

f. Konieczna suma pieniędzy (za granicą w walucie kraju odwiedzanego; dobrze mieć trochę drobnych pieniędzy, karta płatnicza lub kredytowa).

g. Telefon komórkowy z wpisem ICE (telefon alarmowy do bliskich), miejscowych telefonów alarmowych, przewodnika grupy, biura organizującego pielgrzymkę i przynajmniej kilku osób z grupy pielgrzymkowej. Europejski, międzynarodowy numer alarmowy to 112.

43. Wytyczne dla organizatorów

a. Przez organizatorów pielgrzymki należy tutaj rozumieć zarówno osoby duchowne, duszpasterzy, jak i świeckich, przewodników, pilotów oraz przedstawicieli biur pielgrzymkowych.

b. Unikaj przeciążenia programu pielgrzymki, co wymaga zwiększenia jej tempa. Lepiej nawiedzić mniej miejsc, niż wiele w powierzchowny sposób. Z przeładowanego programu uczestnicy zapamiętają niewiele. Pielgrzymi potrzebują wystarczającego czasu na interioryzację przeżyć.

c. Wykorzystaj indywidualne charyzmaty pielgrzymów. Przykładowo podczas dłuższej drogi mogą oni poprowadzić modlitwy, przeprowadzić prelekcję, uzupełnić wiadomości podane przez przewodnika, składać świadectwa.

d. Wyznacz osoby pełniące posługi dla całej grupy (np. liturgiczne, porządkowe, gospodarcze, zabezpieczenie higieny i zdrowia). Osoby odpowiedzialne za przygotowanie liturgii ustalają liturgiczne funkcje, rozdają teksty do czytania, w miarę możliwości udają się wcześniej na miejsce liturgii, by przygotować obrzędy, potrzebne sprzęty itp. Długie oczekiwanie przy napiętym programie podróży jest niepotrzebną stratą czasu i deprymuje uczestników.

e. W czasie długiej jazdy (marszu) program należy urozmaicać. Lepsze są krótkie modlitwy i rozważania, przeplatane jak największą ilością śpiewów, wykonywane przez różne osoby (dzielenie ról, uaktywnianie wszystkich). Zbyt długie i jednostajne teksty szybko wywołują znużenie i pielgrzymi „wyłączają się” (np. odmawianie naraz całego różańca, czytanie długiej lektury).

f. Do wspólnych modlitw włączaj intencje uczestników grupy, np. w formie modlitwy wiernych lub dopowiedzeń.

g. Zgłoś wcześniej pobyt grupy w recepcji nawiedzanego miejsca pielgrzymkowego i ustal program nawiedzenia. Uwzględnij w nim obowiązujące lokalne regulaminy, terminy i zwyczaje. W trakcie pobytu w sanktuarium stosuj się do zaleceń lokalnych służb porządkowych.

h. Niektóre sanktuaria wymagają zaangażowania lokalnego przewodnika. Umów z nim szczegóły odwiedzin, a wszelkie konieczne komentarze dla swojej grupy podaj przed wejściem na teren świętego miejsca.

i. Każde nawiedzenie miejsc świętych rozpocznij od wspólnej modlitwy, a w dalszej kolejności podejmij zwiedzanie zabytków chrześcijańskiej kultury.

j. Pozostaw pielgrzymom czas na prywatną modlitwę, medytację i nawiedzenie interesujących ich miejsc.

k. W wypadku zwiedzania sakralnych miejsc celem poznania zabytków, w miarę możliwości omów odwiedzone miejsce przed wejściem, a komentarze podczas zwiedzania ogranicz do niezbędnego minimum, by nie zakłócać religijnej atmosfery i ciszy. W miejscach najświętszych (prezbiterium, kaplica świętego obrazu itp.) zachowuje się całkowite milczenie.

l. Kategorycznie nie zwiedzaj sanktuariów i kościołów podczas trwania w nich nabożeństw.

ł. Dyskretnie zwracaj pielgrzymom uwagę na godny strój podczas odwiedzin świętych miejsc, zwłaszcza w czasie sprawowania Eucharystii. Z właściwego stroju nie zwalnia uczestnictwo w Mszy św. w warunkach polowych. Przykładem powinni świecić sami duszpasterze i organizatorzy.

m. Dbaj o higienę i porządek, np. przez regularne przerwy w podróży, czas na posiłki, i korzystanie z toalety, zostawienie ładu oraz czystości w miejscach odpoczynku i noclegów.

n. Dbaj o bezpieczeństwo pielgrzymów. Zwróć uwagę na przepisy obowiązujące w miejscach pobytu. Pielgrzymki poruszające się publicznymi drogami i środkami publicznej komunikacji powinny bezwzględnie zachowywać zasady ustalone przez aktualnie obowiązujące prawo. Pielgrzymki piesze zgłaszają swoje przejście do odpowiednich służb drogowych oraz gmin.

o. Ubezpiecz siebie i grupę zgodnie z obowiązującymi przepisami.

D. Podstawowe wyposażenie organizatora

a. Poniższe punkty nie uwzględniają pełnego wyposażenia przewidzianego jednostronnie przepisami polskiego prawa o turystyce bądź przepisów obowiązujących w innych krajach. Organizator zabiera ze sobą te same sprzęty co każdy pielgrzym a ponadto:

b. Listę uczestników pielgrzymki z adresami i telefonami komórkowymi.

c. Znaki rozpoznawcze grupy: dla przewodnika i każdego pielgrzyma, np. chusta, flaga, mini baner, identyfikator (na odwrocie wpisane najważniejsze kontakty), które pozwolą odszukać się w tłumie.

d. Nagłośnienie: mały przenośny głośnik lub bardziej praktyczny zestaw Tour Guide⁴⁹. Sprawdzić, czy wynajęty autokar (wagon kolejowy) ma sprawne nagłośnienie.

e. W grupie jadącej z księdzem zestaw sprzętów liturgicznych do odprawiania Mszy św. polowej: alba, stuła, ornat, kielich, puszka, bielizna kielichowa, obrus, mszał i lekcjonarz, świece (z osłoną), wino mszalne, hostie i komunikanty, składany stolik.

f. Ksiądz legitymację kapłańską (celebret) wymaganą w wielu ośrodkach pielgrzymkowych.

g. Filmy, nagrania muzyczne bądź podobne media oraz lekturę na czas drogi.

---

⁴⁹ Zestaw aparatury: nadajnik dla prowadzącego i odbiorniki ze słuchawkami dla uczestników, umożliwiający kontakt z grupą i oprowadzanie jej bez zakłócania ciszy miejsca.

h. Apteczkę wyposażoną zgodnie z przepisami, maseczkę do sztucznego oddychania, jeśli możliwe defibrylator AED. Trzeba pamiętać, że lekarstwa może aplikować tylko upoważniona prawnie osoba (lekarz, pielęgniarka, kwalifikowany ratownik). Inni mogą stosować tylko środki opatrunkowe. Należy dążyć, by w grupie był lekarz, pielęgniarka a przynajmniej osoba wyszkolona w zakresie elementarnych zasad ratownictwa medycznego.

i. Dyplomy pamiątkowe dla pielgrzymów. W Ziemi Świętej, Rzymie, Santiago de Compostella i niektórych innych sanktuariach są specjalne świadectwa odwiedzin z błogosławieństwem Ojca Świętego bądź kustosa miejsca.

j. W Ziemi Świętej i niektórych innych krajach konieczny jest stosowny certyfikat dla prowadzącego pielgrzymkę. Jego brak może spowodować sankcje ze strony miejscowych służb⁵⁰.

44. W pielgrzymkach do Rzymu na spotkanie z Ojcem Świętym należy ubrać się odświętnie (strój dyplomatyczny – biało-czarny, mile widziane są stroje regionalne). Na audiencje nie wolno wносить przedmiotów ostrych, metalowych, dużych pakunków, butelek z napojami. Służba porządkowa zatrzyma je. W niektórych sanktuariach obowiązują podobne przepisy i w wejściu do nich istnieje taka sama kontrola. Dewocjonaalia zabrane ze sobą na audiencję u Ojca Świętego są poświęcone przez Jego końcowe błogosławieństwo.

Aneks

I. Syntetyczny schemat duszpasterstwa „osób w drodze” w odniesieniu do pielgrzymów

Instytucja		Wybrane zadania
STOLICA APOSTOLSKA	Dykasteria ds. Integralnego Rozwoju Człowieka; Papieska Rada ds. Nowej Ewangelizacji	Konsultacja problemów związanych z osobami będącymi „w drodze”, koordynacja duszpasterstwa osób będących „w drodze” (turyści, pielgrzymi, migranci, przesiedleńcy, pracownicy cyrków itp.) w skali całego Kościoła przygotowanie programów i pomocy duszpasterskich, kontakt z międzynarodowymi organizacjami zajmującymi się osobami „w drodze”, kongresy duszpasterstwa, zjazdy, organizacja szkoleń, studiów itp.

⁵⁰ W Izraelu rząd wydaje tzw. Zieloną Kartę na podstawie rekomendacji ze strony Konferencji Episkopatu Polski i Konferencji Episkopatu Palestyny.

<p>KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI</p>	<p>Rada KEP ds. Duszpasterstwa Migracji Turystyki i Pielgrzymek</p> <p>Przewodniczący</p> <p>Członkowie biskupi</p> <p>Konsultorzy duchowni i świeccy</p> <p>Komisja Maryjna (skupia się na duszpasterstwie w sanktuariach)</p>	<p>Konsultacja problemów związanych z osobami będącymi „w drodze”,</p> <p>ożywianie i koordynacja na terenie kraju duszpasterstwa osób będących w drodze oraz pracowników sektora turystyki,</p> <p>przygotowanie programów i pomocy duszpasterskich,</p> <p>kontakt z krajowymi organizacjami zajmującymi się turystyką,</p> <p>konferencje, szkolenia, studia itp.,</p> <p>organizacja pielgrzymek krajowych.</p>
<p>DIECEZJE</p>	<p>Diecezjalni duszpasterze (bądź koordynatorzy, referenci) pielgrzymek</p> <p>Diecezjalni koordynatorzy pieszych pielgrzymek</p>	<p>Ożywianie i koordynacja inicjatyw duszpasterstwa na terenie diecezji,</p> <p>przygotowanie programów i pomocy duszpasterskich dla diecezji,</p> <p>kontakt z lokalnymi organizacjami i instytucjami zajmującymi się turystyką,</p> <p>organizacja formacji, konferencji, szkoleń, zebrań dla osób organizujących pielgrzymki itp.</p> <p>Organizacja pielgrzymek diecezjalnych</p>
<p>SANKTUARIA OŚRODKI PIELGRZYMKOWE PARAFIE</p>	<p>Kustosze (rektorzy) sanktuariów i miejsc pielgrzymkowych</p> <p>Proboszczowie miejscowości pielgrzymkowych</p> <p>Proboszczowie i duszpasterze parafialni</p>	<p>duszpasterstwo w sanktuariach i miejscach pielgrzymkowych</p> <p>organizacja pielgrzymek parafialnych</p>
<p>INNE</p>	<p>Stowarzyszenia kościelne</p> <p>Biura pielgrzymkowe</p> <p>Biura turystyczne</p>	<p>Organizacja pielgrzymek,</p> <p>szkolenia dla organizatorów pielgrzymek,</p> <p>opieka nad szlakami pielgrzymkowymi i szlakami kultury religijnej</p>

II. Tabela ilustrująca najważniejsze stacje (etapy) pielgrzymki i realizacji duszpasterstwa pielgrzymów

stacja	Miejsce realizacji	Cel	Środki
1	Przygotowanie - w parafii	Zawiązanie wspólnoty,	Msza św. bądź nabożeństwo z

	/miejsca stałego pobytu	wdrożenie w religijny charakter (decyzja po co idę – akt religijny czy turystyka, hierarchizacja celów), co chcę osiągnąć (kształtowanie intencji, intencja przewodnia), nastawienie do przyjęcia przeżyć (jakie mam oczekiwania, oczyszczanie oczekiwań, uczulenie na symbole, na charyzmat sanktuarium, godne obejrzenia materialne obiekty). Organizacja (od dobrej organizacji zależy osiągnięcie duchowych celów)	okolicznościową homilią, modlitwa, katecheza; Sakrament Pokuty; Przeźrocza, film, opowiadanie; Omówienie spraw organizacyjnych, (program, wyposażenie, wymagania, kwestie zdrowotne, adresy itp.)
2	Rozpoczęcie pielgrzymki - przed wyjazdem /wyjściem	Inauguracja drogi pielgrzymkowej, upraszanie Bożych darów, prośba o opiekę w drodze, pożegnanie przez lokalną wspólnotę.	Msza św. lub nabożeństwo: dobrane czytania, komentarz, homilia, modlitwy, Błogosławieństwo pielgrzymów na drogę, Pożegnanie przy „Kaplicy granicznej”
3	Droga Nawiedzenie miejsc świętych w drodze	„Rekolekcje w drodze” (wybrany temat przewodni), „modlitwa stopami”, pokuta, nawrócenie, spotkanie z sacrum, przygotowanie do szczytowego przeżycia u celu („nowenna”) Umacnianie wspólnoty drogi, weryfikacja chrześcijańskich postaw, Spotkanie z kulturą i przyrodą	Codzienna modlitwa, codzienna medytacja i Msza św. lub nabożeństwo (teksty dobrane do tematu przewodniego), Komunia św., Różaniec, Ryty pielgrzymkowe, np. obmycie w wodzie, nabożeństwo pojednania Oznaczenie grup imionami Patronów, wspólny odpoczynek (pogodne wieczory), zwiedzanie zabytków kultury i pomników przyrody
4	Nawiedzenie miejsca świętego docelowego Blisko celu	Oczyszczenie duchowe przed wejściem w obszar sacrum (nabożeństwo przeproszenia), zbliżenie do szczytu pielgrzymki, powitanie sanktuarium, wejście w obszar sanktuarium – przekroczenie granicy profanum i sacrum (Bramy sanktuarium)	Ujrzenie po raz pierwszy murów sanktuarium – zatrzymanie na modlitwę, Odtąd modlitwa intensywniejsza, Przejście bram sanktuarium, powitanie przez kustosza, symboliczne ryty (pokropienie wodą święconą, padanie na kolana, leżenie krzyżem, pokłon pielgrzymich znaków, dotknięcie „drzwi świętych”)
5	Nawiedzenie miejsca świętego (docelowego)	Szczyt pielgrzymki, szczyt rekolekcji w drodze, skorzystanie z łaski miejsca („charyzmatu sanktuarium” i przywilejów sanktuarium złożenie wotywnych darów, integracja różnych grup	Eucharystia (najlepiej z innymi grupami pielgrzymów), liturgia międzynarodowa (modlitwa, czytania, śpiew w różnych językach, stroje narodowe, ludowe), Nabożeństwa według lokalnego zwyczaju (np. procesja ze świecami,

		pielgrzymów (przeżycie jedności i powszechności Kościoła), poznanie walorów chrześcijańskiej kultury miejsca	apel, Droga Krzyżowa, błogosławieństwo chorych), Sakrament Pokuty, Sakrament Chorych, skorzystanie z odpustów, czas na indywidualną modlitwę i nawiedzenie świętych miejsc, nabycie pamiątek i ich poświęcenie, program kulturalny sanktuarium (film, muzeum, wystawa, prelekcja, zabytki itp.),
6	Droga powrotna do miejsca zamieszkania	Podobnie jak w drodze ku sanktuarium docelowemu oraz utrwalanie przeżyć, nastawienie ku codziennemu życiu	Pożegnanie przez kustosa sanktuarium, błogosławieństwo na drogę, środki podobnie jak w drodze ku miejscu docelowemu
7	Po powrocie do miejsca zamieszkania / parafii	Dziękczynienie, przypomnienie i utrwalenie przeżyć, budzenie pragnienia powrotu na pielgrzymkę, budzenie pragnienia przebywania blisko Boga, utrwalenie wspólnoty pielgrzymkowej, wykorzystanie zapału pielgrzymów - zaangażowanie w stałą formację i apostołstwo	Msza św., nabożeństwo, modlitwa dziękczynna, spotkanie popielgrzymkowe, rozdanie pamiątek (np. dyplom pielgrzyma), Film, przeżrocza, zdjęcia z pielgrzymki, praca formacyjna w grupie pielgrzymkowej lub innej

III. Teksty przydatne dla duszpasterstwa pielgrzymów

A. Dokumenty kościelne

Franciszek, Motu proprio *Sanctuarium in Ecclesia*, 11 lutego 2017 r.

Jan Paweł II, *List o pielgrzymowaniu do miejsc związanych z historią zbawienia*, 29 czerwca 1999 r.

Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, 17 grudnia 2001 r. Tekst polski Pallotinum – Poznań 2003.

Papieska Rada ds. Migracji i Podróżnych, *Pielgrzymka w Wielkim Jubileuszu Roku 2000*, 25 kwietnia 1998 r.

Papieska Rada ds. Migracji i Podróżnych, *Sanktuarium: pamięć, obecność i proroctwo Boga żywego*, 8 maja 1999 r.

Papieska Rada ds. Migracji i Podróżnych, *Wskazania dla duszpasterstwa turystycznego*, 29 czerwca 2001 r.

Rada Konferencji Episkopatu Polski ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek, *Wskazania dla duszpasterstwa turystów*, 13 czerwca 2019 r.

Teksty wymienionych wyżej dokumentów można znaleźć na stronie internetowej Rady Konferencji Episkopatu Polski ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek w zakładkach Pielgrzymi oraz Turyści. Znajdują się tam także wypowiedzi papieży i Kościoła do pielgrzymów: <http://migracja.episkopat.pl/>

Instrukcja Arcybiskupa Poznańskiego Stanisława Gądeckiego dla organizatorów pielgrzymek, z dn. 20 marca 2008 r., N 2548/2008 <http://www.archpoznan.pl/pdf/synod/t211.pdf>

Duszpasterstwo pielgrzymów i turystów. Wybór wypowiedzi i dokumentów kościelnych, opr. Ks. Maciej Ostrowski, Wyd. Św. Stanisława, Kraków 2003.

B. Literatura

Jackowski A., *Pielgrzymowanie*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 1998.

Miejsca święte Rzeczypospolitej, pod. Red. A. Jackowskiego, Wyd. Znak, Kraków 1998.

Narodowa Pielgrzymka Jubileuszu 2000 do Rzymu, Pomoce duszpasterskie, opr. zbiorowe, Wyd. św. Stanisława, Kraków 2000.

Narodowa Pielgrzymka Jubileuszu 2000 do Rzymu, Przewodnik pielgrzyma, opr. zbiorowe, Wyd. św. Stanisława, Kraków 2000.

Ostrowski M., *Jesteśmy pielgrzymami przed Tobą, Posługa duszpasterska wśród pielgrzymów*, Wyd. Naukowe PAT, Kraków 2005.

„Pamiętka Pana” w Ziemi Świętej, wybór tekstów i opracowanie ks. J. Janicki, Poznań 1993 [nabożeństwa pielgrzymów w Ziemi Świętej].

Pielgrzymi, drogi, miejsca święte. Duszpasterstwo w kontekście podróży, Pilgern, Wege, Heilige Orte. Seelsorge im Kontext von Menschen unterwegs, red. M. Ostrowski, M. C. Hastetter, Wyd. Unum, Kraków – Trumau 2016.

Prawne aspekty turystyki pielgrzymkowej, red. A. Tunia, Wyd. KUL, Lublin 2014.

Rosenberger M., *Drogi, które poruszają. Mała teologia pielgrzymki*, Księgarnia św. Wojciecha, Katowice 2007.

Szlaki pielgrzymkowe Europy. Leksykon, red. A. Jackowski, I. Sołjan, Wyd. Znak 2000.

10 przykazań dla przewodników po sakralnych obiektach <http://www.duszpasterstwo-pielgrzym.krakow.pl/index.php?show=rady1>

C. Przydatne linki internetowe

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/migrants/s_index_tourism/rc_pc_migrants_sectiontourists_it.htm

www.pcmigrants.org

Opracował ks. Maciej Ostrowski